

Ýyglamakmy aglamak?!. .

Category: Goşgular, Halk döredijiligi we rowaýatlar, Kitapcy, Nukdaýnazар, Sözler
написано kitapcy | 22 января, 2025

Ýyglamakmy aglamak?!. .

ÝÝGLAMAKMY AGLAMAK?!

"Eý, ýaranlar, ýyglamaýyn neýläýin..."

Magtymguly Pyragy.

Dünýä halklarynyň hemmesiniňem milli däp-dessurlary, edim-gylymlary erbet däldir welin, salyhatlylykda, goýazylykda olaryň hiç birisiniňem türkmen halkynyňka taý geljegi ýok. Durmuş we maşgala gatnaşyklarynda, goňşy arasynda, dost-ýarlar bilen, toýda-ýasda we ş.m. ýerine ýetirýän özboluşly edim-gylymlarymyza, yrymlar bilen baglanyşykly etiki edep kadalaryna üns berenler, şeýle diýmek bilen biziň hiç bir babatda hem öz halkymyzy aşa mazamlajak bolmaýandyggymyza özleri-de göz ýetirse gerek.

Ynha, türkmen halkynyň ýogalan adamyň öýünde ýas çäreleri bilen baglanyşykly ýerine ýerine ýetirilýän şeýle edim-gylymlarynyň biri-de, ýas tutmak ýa-da aglamakdyr.

Ýogalan adamyň yzynda aglamak köpcülik bolup ýerine ýetirilipdir. Bu köplenc ýogalan adam jaýlanmazdan öñ we jaýlanandan soñ, onuň belli günlerine (üçüne ýa ýedisine) çenli geçirilipdir. Aslynda, ýas tutmagyň bu görnüşinde gadymy türkmenlerde "ýug" (ýa-da "ýyg[y]" ~ "ýyglamak" we "agy" ~ "aglamak" sözi şundan gelip çykýar) diýlipdir.

Bu işlikleriň köki "Ýug/ýyg/ag" sözleridir. Agy[t] – aglamak, ýygy, ýygut – ýyglamak sözleri hemise biri-biri bilen baglanyşykly sözlerdir. Şeýle-de "Ýo/ýog/ýok" sözünüňem "ýyg/ag" sözi bilen düýbi birdir. "Ýok bolmak" sözi şol "ýog" sözüne baglanşyklıdyr.

Ölen adamyň yzyndan ýerine ýetirilýän ähli ýas çäresine "ýug" diýlipdir. Ýug çäresine köplenc dini motiwler mahsus bolupdyr.

Käte ölen adamyň yzyndan aýallar tarapyndan sanalýan goşgy bentlerine hem ýug (bu däp häzirem "ýygy ýyglamak" görnüşinde belli-belli türkmen taýpalarynda saklanyp galypdyr).

Tanymal türk ýazyjysy Ahmet Turgutyn "Türk pygamber Bozgyryň syry" romanynda ırki türki taýpalaryň jemgyýetçilik durmuşynda ýug çäresi barada gyzykly maglumatlar berilýär. Türkmen halkynyň gadymy taryhyň legendar gahrymany Kültegin bakyýete göç edende onuň ýug çäresine alys ýurtlardanam myhmanlaryň gelendigi barada taryhy maglumatlar saklanyp galypdyr. Şeýlede wizantiýaly taryhcýlar Prisk Paniskiniň we Iordanyň beýik hun serdary Atillanyň ahyrky ýoluna ugradylanda we depin edilende hun ozanylarynyň aýdan aýdymlaryndan eden terjimeleri gadymy türkmenlerde ýug çäresiniň neneňsi bolandygyny bilmäge kömek edýär.

Ähli halklaryň medeniýetinde bolşy ýaly, türkmenler hem aradan çykany ahyrky ýoluna ugratmaga uly üns beripdirler. Ýone gadymy türkmenlerde öleniň yzynda aglamak, ýas tutmak çäresi göwnüçökgünlige düşmek, özüňe zeper ýetirmek maksady bilen däl-de, aradan çykana sylag-hormat goýmak we onuň hasratyny çekmek maksady bilen geçirilipdir.

Aradan çykanyň şanyna aýdylýan "agy bentleri" onuň dirikä eden ýağsy işlerini, gowy häsiýetlerini birin-birin sanap-öwýän özboluşly edebi eserdir. Şu nukdaýnazardan seredip, "agy bentlerini" halk döredijiliginiň bir žanry hökmünde öwrenilse, nädogry bolmaz.

Bu dünýäniň azabyndan dynan bende ilki çadyrda goýlupdyr. Onuň üçin garyndaşlary tarapyndan at, sygyr, goýun ýaly eldeki haýwanlar öldürilipdir. Bu däbiň häli-häzirlerem dowam edýändigini köpümüz bilýändiris. Ylaýta-da, bu däbe (öli aşy), ýurдумызыň Bäherden we Magtymguly etraplarynyň dag içinde ýasaýan nohurly taýpasynда bek eýerilýär. Ýone gadymy döwürdäki ýaly sygyrdyr at däl-de, goýundyr geçi öldürilýär. Gadymda ölen adamyň daşyndan ýedi gezek aýlanypdyr. Şeýtmek bilen olar (hossarlary) öleniň ruhunyň göge çykmagyna ýardam edýaris diýip düşünipdirler. Beýleki türkmen taýplarynda nähildigini hazırlıkce anyk bilemok, ýone nohurlylarda bu däp häzirem saklanyp galypdyr.

Mahmyt Kaşgarly bu däbi "Ýug besen" diýip atlandyrýar. Şeýle hem Mahmyt Kaşgarly Alp Är Töññe (Afrasýap) ölende: "Alp Är Töññe öldümi..." diýip başlanýan bir bentlik goşgyny onuň ýasynda aýdylan "ýygy goşgusy" hökmünde mysal getiripdir. Dogrusy, alym gymmatly kitabynda ýas goşgularyna "Sagu[t]" diýipdir.

Gadymy döwürde ýug çäresinde gopuz çalyp, tans edipdirler. Pata gelenlere nahar çekilipdir.

Patada duz dadyp, aýat-töwir etmek öz gözbaşyny şu däpden alyp gaýdýar. Uýurlarda saklanyp galan "üzüt aşy" hem edil şu däbiň bire-bir gaýtalanmasydyr.

Ýug çäresi yslamdan öñ giň manyda (ähli ýas çärelerini öz içine alypdyr) ulanylypdyr.

Asyrlaryň geçmegi bilen "ýug" öz manysyny diňe ýasda öleniň yzyndan aýallaryň goşgy aýdyp aglamagyna çenli kiçeldipdir.

Nohurlarda bu şeýle: eger biri aradan çyksa orta ýaşdan geçen we gartaşan aýallar toplanyp "ýygy ýyglayalar". "Ýga" gatnaşýan aýallar gezekli-gezegine köplenç öz maşgalasyndan öñ ýogalan biriniň adyny goşup iki setirlik ýa-da bir bentlik (köplenç 6-7 bogunly) goşgy aýdýar, goşgyny aýdanyň yzyndan bolsa hemmesi sesini goşup birlaý aglaýar, soň gezegi ikinji alýar...

Bu çäreleriň hemmesi-de öliniň yzynda bolup geçýän ýas döwründe adamyň gaýgy-hasratynyň çogup çykmagy diýip düşünse bolar. Öý-işik, durmuş aladalary, gün-güzeran bilen başagaý bolup ýörensoň, ýas bahanasy bilen her kim öz ölüsini ýatlap, içini boşadypdir...

Ýygy ýyglamak (agy aglamak) bilen bir hatarda ýaka ýırtmak, ýüz-gözüne urmak, üstüňden kül sowurmak, gara geýinmek hem bolupdir. Yslam dini soňky agzalan ýaramaz endikleri (gara geýinmekden başgasyny), ýas döwrünü uzaltmagy we öz-özüne şikes ýetirjek derejede ýas tutmagy gadagan edipdir.

Öleni ahyrky ýoluna ugratmak işi ähli medeniýetlerde-de üns berilen zat, sebäbi heniz näbelli ýurda gidilýän bu ýolagçylyk hemiše syrlylygyny saklap gelipdir.

Öli jaýlanandan soň onuň mazarynyň üstünde daşdan heýkel dikilipdir we onuň öldüren duşmanynyň sanyaça daş üýşürlipdir.

Bu daşlara "balbal" diýlipdir. Siziň sadyk guluñyz, şu setirleriň awtory bolan men şeýle mazarlaryň we balballaryň Sumbar jülgесiniň ugrundaky "Goşdemir öwlüýäsi" diýilýän gadymy gonamçylykda bardygyny ynam bilen aýdyp biljek. Bu boýunça ylmy makala ýazmak maksady bilen şahsy kolleksiýamda şol daş üýşürilen mazarlaryň we balballaryň birnäçe suratyny hem toplapdym.

Nohurlylarda beýleki türkmen taýpalarynda gabat gelmeýän birgeňsi dessur bar: Ol hem mazaryň başagajyna dag goçunyň (ol tapylmasa goçuň ýa-da tekäniň şahyny) şahyny goýulýar. Içgin öwrenenimizde, munuň balballar bilen baglanyşyklydygyny bilmek bolýar. Çünkü "Goşdemir gonamçylygynda" we Sumbar jülgесiniň ugrunda gabat gelýän beýleki gadymy gonamçylyklarda dag goçunyň şahyny (kellesini) ýatladýan şekilde ýa-da ýürek şekilli daş balballar ýygy-ýygydan duş gelýär. Etnograf alym Muhammet Geldiyewiň makalalarynyň birinde Magtymguly etrabynyň Çendir obasynda geçirilen barlaglara esaslanyp, ol ýerde ýasaýyşyň 14.000 ýyl ozal ýuze çykandygyny we ol ýerden tapylan daş ýazgylaryň ýüzünde haç (+) şekiliniň bardygyny aýdýar. Yüzüne haç (+) çekilen daş balballara meniň özümem "Goşdemirde" duş gelipdim.

Mazaryň başında balbal dikmek däbi häzirem saklanyp galypdyr. Magtymguly etrabynyň Durdyhan obasynyň häzirkizaman gonamçylygynda (başga-da nohur obalarynyň gonamçylyklarynda gabat gelýär) munuň mysallary bar. Yöne häzirki balballarda öleniň ady, atasynyň ady doglan we aradan çykan ýyllary ýazylýar.

■ Goşmaça maglumat üçin seret:

- 1). Abdylkadyr Inan "Musulman türklerde şamanizmiň galyndylary";
- 2). Jelal Beýdili "Türk mifologiyasynyň ensiklopedik sözlüğü".

Halk döredijiliği we rowaýatlar